

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՏԻԳՐԱՆ ՍԻՐՈՒՆՅԱՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՆԵՑՈՒ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՐԿԻ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ԼԱՏԻՆԵՐԵՆ ՆԱԽՕՐԻՆԱԿՆԵՐԸ

Բանալի բառեր՝ լատինատիպ քերականություն, լատիներեն նախօրինակներ, հունաբանություն, շարահյուսություն, Պրիսցիանուսի մեկնիչներ, Պետրուս Հելիաս, Սպոնդիուս, մեկնողական գրականություն, նորաբանություն, քերականական պատճենում:

Հովհաննես Քոնեցու երկը համարվում է լատինատիպ քերականությունների առաջնեկը, միաժամանակ պարունակելով հունաբան տարրեր՝ այն հունալատինատիպ է¹, նույն է թե, հայերենի իրողությունները նկարագրված են հունարենի և լատիներենի քերականությունների հիմքով: Այս երկակի բնույթը վկայել է նաև հեղինակը՝ հիշատակարանում ծանոթագրելով, թե համառոտ հավաքեց «ի Հայոց և Լատինացոց զսակաւս ի բազում շարագրաց և ի քերթողաց» (Հ.Ք.221): Բացի հայերենի վաղ քերականություններից, որոնք նյութ են քաղել Թրակացու երկի թարգմանությունից, Քոնեցին ուղղակի կամ միջնորդաբար օգտվել է նաև V դարի նշանավոր լատին քերական Պրիսցիանուսի աշխատությունից՝ *Institutiones grammaticae* («Քերականական ուսմունքներ»), որի անունը՝ «Պրիսիանոս» ձևով, հիշատակել է մի քանի անգամ². այլ լատին քերականներ հիշված չեն, սակայն, դատելով հիշատակարանից, այլ երկեր ևս նկատի են առնվել:

Քոնեցու աշխատությունը բաղկացած է վեց մասից, որոնցից երեքն են արդի ըմբռնմամբ քերականական՝ «Յաղագս պարզ գիտութեանց», որն ամփոփում է հնչյունաբանության և ձևաբանության նկարագրությունը, «Յաղագս գիտութեան բաղադրելոց, այսինքն բանին» և «Յաղագս շարամանութեանց», որոնք բովանդակում են շարահյուսության ուսմունքը: Քանի որ հնչյունաբանության մասը գրեթե ամբողջությամբ հունատիպ է, բնորոշվում է հին ըմբռնումների չեզոք նկարագրությամբ³, քննության ենք առել հիմնականում ձևաբանական և շարահյուսական նյութեր:

¹ Տե՛ս **Յովհաննէս Քոնեցի**, *Յաղագս քերականին*, բնագիրը հրատարակության պատրաստեց **Լ. Խաչիկյանը**, ներածությունը **Լ. Խաչիկյանի** և **Ս. Ավագյանի**, Երևան, 1977, էջ 140: Այս աշխատությունից ֆաղված ուղղակի մեջբերումների էջերը կտրվեն կից փակագծերում՝ Հ. Ք. նշումով:

² Տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 191, 197, 209:

³ Տե՛ս նշվ. աշխ., ներածություն, էջ 58:

ա) «Յաղագս պարզ գիտութեանց» մասի լատինատիպ սահմանումները

Քոնեցու քերականության մեջ «դարձեալ» բառով շաղկապված մի քանի սահմանումներ զուգահեռ քաղվածքներ են հունատիպ տեսություններից և Պրիսցիանուսից կամ նրա որևէ մեկնիչից: Այսպես, վանկի առաջին սահմանումը՝ «Վանկ է պարառութիւն տառից ի ներքո միո ձայնի և միո շնչո անբաժանելի արտաբերեալ» (Հ.Ք.161), նույնանում է Պրիսցիանուսի ձևակերպմանը, հմմտ.՝ “Syllaba est comprehensio literarum consequens sub uno accentu et uno spiritu prolata”⁴, (թրգմ.՝ «Վանկը տառերի կապակցութիւնն է մեկ շեշտի և մեկ շնչի ներքո հաջորդաբար արտաբերված»): Երկրորդն արտագրված է Թրակացու երկի թարգմանությունից, և ինչպես նշված է ծանոթագրության մեջ, շնչին տարբերություններով⁵, հմմտ.՝ «Դարձեալ, փաղառութիւն է իսկապէս պարառութիւն ձայնորդեաց՝ ձայնաւորեալ կամ ձայնաւորօք, որպիսի՛ կար, կուտ, իսկ պիտակապէս և նեզէ ձայնաւորէ, որպիսի՛ այբ, եչ» (Հ.Ք.161), թարգմանիչ. «Փաղառութիւն է իսկապէս պարառութիւն ձայնորդաց ձայնաւորաւ կամ ձայնաւորաւք, որպիսի կար, գուրք. իսկ պիտակապէս եւ նեզէ ձայնաւորէ, որպիսի ա, ե»⁶:

Այսպես նաև, անվան առաջին սահմանումը տրված է ըստ Թրակացու՝ «Անուն է մասն բանի հոլովական, մարմին կամ իր նշանակելով, հասարակաբար կամ յատկապէս» (Հ.Ք.163, հմմտ.՝ «Անուն է մասն բանի հոլովական, մարմին կամ իր նշանակելով. մարմին, որզան քար. եւ իր, որպէս խրատ. հասարակաբար եւ յատկապէս»⁷), երկրորդը սկսվում է նույն բառերով, ապա հավելվում է երկու հատկանիշ՝ «գոյացութիւն և որակութիւն», ինչպես Պրիսցիանուսի նախնական սահմանման մեջ⁸ “substantia et qualitas”, հմմտ.՝ «Անուն է մասն բանի հոլովական, որ նշանակէ զգոյացութիւն կամ զենթակայ բանին, հանդերձ որակութեամբ յատուկ կամ հասարակ» (Հ.Ք.,164), “Proprium est

⁴ Prisciani Institutionum Grammaticarum Libri I-XII, ex recensione Martini Hertzii, Lipsiae, 1859, p. 44. Այս և մյուս հատորին (Prisciani Institutionum Grammaticarum Libri XII-XVIII, ex recensione Martini Hertzii, Lipsiae, 1859) արված հղումները կտրվեն կից փակագծերում՝ Pr. նշումով:

⁵ Սահմանումները թարգմանել ենք հնարավորինս բառացի: Այս և գրաբարյան ձևակերպումները, բառիմաստի նախընտրությամբ պայմանավորված, կարող են մասամբ տարբերվել՝ բացառությամբ տերմինների, որոնք հիմնականում կրկնել ենք:

⁶ Տե՛ս **Յովհաննէս Քոնեցի**, նշվ. աշխ., ներածություն, էջ 161:

⁷ Նիկողայոս Աղոնց, *Երկեր*, Գ հ., Ե, 2008, էջ 9:

⁸ Անդ. էջ 12-13:

⁹ Բուն սահմանումը՝ “Nomen est pars orationis, quae unicuique subiectorum corporum seu rerum commune vel propriam qualitatem distribuit” (Pr.I,56). արտագրված է II դարի ֆեռական Ապոլոնիոսից. տե՛ս **Stephanos Matthaios, Franco Montanari, Antonios Rengakos** (Eds.), *Ancient Scholarship and Grammar: Archetypes, Concepts and Contexts*, Berlin/New York, 2011, էջ 486:

nominis substantiam et qualitatem significare. hoc habet etiam appellatio et vocabulum” (*Pr.I,55*) (թրգմ.՝ «Անվանը բնորոշ է ցույց տալ գոյություն և որակ. այն լինում է նաև հատուկ և հասարակ», բառացի՝ «...այն ունենում է նաև անվանում և հասարակ անուն»): Քննվող քերականության հրատարակության ներածության մեջ նշվում են նաև հայկական աղբյուրներ, ըստ Ս. Ավագյանի՝ Քոնեցին անվան սահմանումը լրացրել է՝ օգտագործելով հայ մեկնիչների, հատկապես Դավթի դիտողությունները⁹: Այս աղբյուրը ևս հնարավոր է հաշվի առնելով, որ քերականն ուսանել է Գլաձորի համալսարանում և ըստ երևույթին՝ ծանոթ է եղել մեկնողական գրականությանը: Սակայն եթե Դավթի քերականության մեջ «գոյացություն» հատկանիշի ըմբռնումը հստակ է¹⁰ (հետագայում ևս այն ուղղակիորեն գործածվել է կամ ակնարկվել, օր.՝ Քոնեցու ուսուցիչ Եսայի Նչեցին անվան առաջագրությունը մեկնելիս գործածում է «է» և «խսկուծիւն» բառերը¹¹), ապա անվան «որակությունը» հիշատակված չէ:

Հունատիպ ձևակերպումներից տարբերվում է նաև Քոնեցու դերանվան սահմանումը, որ մասնավորեցված է իբրև հատուկ անվանը փոխարինող բառ. «Դերանուն է մասն բանի հոլովական, որ եղեալ լինի փոխանակ յատուկ անուան և նշանակէ զյատուկ իմն անձն» (Հ.Ք.172): Ավագյանը նկատում է գրեթե նույնական տեսակետ Հովհաննես Երզնկացու և Հովհաննես Ծործորեցու սահմանումներում. «Դերանուն է մասն բանի յոլովական, եղեալ ի տեղի յատուկ անուանն, ստոյգ զգէմս նշանակէ» (Հ.Ք.71): Այս նոր հատկանիշը ևս, որ վերագրված է հայ քերականներին, ինքնուրույն չէ և, ըստ ամենայնի, քաղված է լատին քերականի երկից, որտեղ նույն կերպ դերանունը դիտված է իբրև հատուկ անվանը փոխարինող բառ. “Pronomen est pars orationis, quae pro nomine proprio uniuscuiusque accipitur personasque finitas recipit” (*Pr., XII,577*) (թրգմ.՝ «Դերանունը խոսքի մաս է, որը կիրառվում է յուրաքանչյուր հատուկ անվան փոխարեն և ստանում է ճշգրիտ դեմքեր»): Դժվար է հստակորեն նշել, թե Քոնեցին հատկապես որ աղբյուրից է օգտվել, բայց որոշ բառեր թույլ են տալիս ենթադրել, որ Երզնկացու և Ծործորեցու սահմանումներն ավելի մոտ են լատիներեն նախօրինակին, և հակառակը՝ Քոնեցու սահմանումը շեղվում է բառացի համապատասխանությունից, այսպես՝ “personas finitas”-ը Երզնկացիները փոխադրել են՝ պահպանելով բառային և քերականական համարժեքությունը՝ «ստոյգ զգէմս», իսկ Քոնեցու ձևակերպումը համեմատաբար ազատ է. “finitas”-ը՝ «զյատուկ», հավելադիր «իմն», հոգնակի “personas”-ը՝ «անձն»:

⁹ Տե՛ս **Յովհաննէս Քոնեցի**, նշվ. աշխ., ներածութիւն, էջ 62:

¹⁰ Տե՛ս **Դավթ Քերական**, Մեկնութիւն Բերականին, Մատենագիրք Հայոց, Ե հ., է դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2005, էջ 1178, նաև՝ **Նիկողայոս Աղոնց**, նշվ. աշխ., էջ 103:

¹¹ Տե՛ս **Եսայի Նչեցի**, Վերլուծութիւն քերականութեան, Ե., 1966, էջ 103-04:

Նույն ներածություն մեջ բայի սահմանման աղբյուրների հիշատակումը և հաջորդաձև մեկնաբանությունը, թե Քոնեցին ինքնուրույն ձևակերպումով ձգտել է խորացնել բայի հունատիպ ըմբռնումը¹², համոզիչ չեն: Լատիներեն տեքստի զուգահեռը ցույց է տալիս, որ քերականը կրկնել է Պրիսցիանուսի երկու սահմանումների դրույթները, հմմտ.՝ «Բայ է մասն բանի անհոլով, թարց անգման, հանդերձ ամանակաւ և դիմօք, որ նշանակէ ներգործութիւն և կիր կամ գերկոտեանն» (Հ.Ք.176). “Proprium est verbi actionem sive passionem sive utrumque cum modis et formis et temporibus sine casu significare” (Pr.I,55) (թրգմ.՝ «Բային բնորոշ է ցույց տալ ներգործություն կամ կրավորականություն կամ երկուսն էլ՝ եղանակներով, դեմքերով և ժամանակներով հանդերձ առանց հոլովի»), կամ “Verbum est pars orationis cum temporibus et modis, sine casu, agendi vel patiendi significativum” (Pr.VIII,369) (թրգմ.՝ «Բայը խոսքի մաս է՝ ժամանակներով և եղանակներով հանդերձ առանց հոլովի, ներգործելու կամ կրելու նշանակությամբ»):

Նկատելի է միայն հատկանիշների որոշ անհամապատասխանություն. Քոնեցու սահմանման մեջ «հանդերձ»-ով նշված է երկու հատկանիշ՝ «ամանակ, դէմք», իսկ “modus”-ը՝ եղանակը, որ կրկնվում է լատիներեն երկու սահմանումներում՝ “cum modis et formis”, “cum modis et formis et temporibus”, բացակայում է, փոխարենը տրված է «անհոլով» հատկանիշը, որը չի բխում Պրիսցիանուսի սահմանումներից: Սակայն սա առերևույթ հակասություն է. «անհոլով» բառը ներմուծվել է հետագայում. ձեռագրում գրված է եղել «հոլովական», որը քննական բնագիրը կազմող Լ. Խաչիկյանը փոխել է «անհոլով»-ի և ծանոթագրել, թե բնօրինակը սխալ է՝ որպես ապացույց հիշատակելով Թրակացու սահմանման սկիզբը. «Բայ է բառ անհոլով...»¹³: Եթե այս դիտողությունը ճիշտ է, ապա անհասկանալի է, թե ինչու է բայն օժտվել իրար հաջորդող երկու ժխտված հատկանիշներով՝ «անհոլով» և «թարց անգման», նույնն է, թե՛ անհոլովում և առանց հոլովի: Ըստ Ավագյանի՝ քերականը ներմուծել է «թարց անգման»-ը, որպեսզի նախորդ քերականների անհոլով բառին հատկացվի ոչ թե՛ հոլովի, այլ հոլովման նշանակություն¹⁴, այսինքն՝ տերմինային ճշտում կատարելով կանխել է շփոթը, որովհետև ինքը հոլովն անվանում էր «անգում»: Սակայն «թարց անգման» ձևակերպումը չի կարող վերագրվել Քոնեցու ինքնուրույն միջամտությանը, քանի որ լատիներեն երկու սահմանումներն էլ պարունակում են նույնական կապակցություն՝ “sine casu”:

¹² Տե՛ս **Յովհաննես Քոնեցի**, նշվ. աշխ., ներածություն, էջ 76:

¹³ Տե՛ս անդ. էջ 176: Ինչպես հայտնի է, Քոնեցու քերականությունը պահպանվել է եզակի ձեռագրով՝ Վի. 293. Լ. Խաչիկյանն այս միակ ձեռագրի հիման վրա է կազմել «Յաղագս քերականին» երկի բնագիրը:

¹⁴ Տե՛ս անդ. ներածություն, էջ 76:

Մինչդեռ եթե նկատի չառնենք խմբագրական տարրնթերցումը («անհոլով» «հոլովական»-ի փոխարեն) և «հոլովական» բառն ընթերցենք խոնարհման իմաստով¹⁵, կարելի է բացատրել «Թարց անգման» հավելումը և լուծել միակողմանի դիտված հատկանիշների («անհոլով» և “modus”) հակասությունը: Կարծում ենք՝ Քոնեցին, պահելով մեկնիչներից ավանդված սահմանման սկիզբը՝ «Բայ է մասն բանի...» (ընդ որում՝ բացառված չէ, որ սա ևս քաղած լինի լատիներեն երկրորդ սահմանումից), “modus”-ի փոխարեն գործածել է «հոլովական» բառը, ապա սրան անմիջապես հակադրել է «Թարց անգման» հատկանիշը, որով մերժվում է անվանը հատուկ թեքական կարգը և հաստատվում է բային բնորոշ թեքումը, այսինքն՝ այս զուգադրությունում ցույց է տվել, որ բայն ունի խոնարհում, բայց ոչ հոլովում: Այդպես է նաև Պրիսցիանուսի երկու սահմանումներում խոնարհման կարգերի թվարկմանը հաջորդում է “sine casu” կապակցությունը՝ «հոլովական, Թարց անգման»։ “modis, sine casu”: Այս հիմնավորմամբ ստույգ ենք համարում ձեռագրային տվյալը և վերահաստատում բայի նախնական, չխմբագրված սահմանումը. «Բայ է մասն բանի հոլովական (ընդգծումը՝ Տ. Ս.), Թարց անգման, հանդերձ ամանակաւ և դիմօք, որ նշանակէ ներգործութիւն և կիր կամ զերկոսեանն»:

Բայի եղանակը, ըստ Պրիսցիանուսի, հետևյալն է. “Modi sunt diversae inclinationes animi, varios eius affectus demonstrantes” (Pr.VIII,421) (թրգմ.՝ «եղանակները հոգու տարբեր հակումներ են, որոնք արտահայտում են նրա զանազան տրամադրությունները»), նույն միտքը դիպուկ սեղմությամբ ձևակերպված է Քոնեցու սահմանման մեջ՝ «Կերպ բային է ձայն, որ ցուցանէ զստորժակ սրտին» (Հ.Ք.177). դարձյալ թեական է աղբյուրի ուղղակի կամ որևէ մեկնությամբ միջնորդված լինելը: Քոնեցու գործածած «ցուցական» (Հ.Ք.177) տերմինը (փխ.՝ «սահմանական») ևս կարելի է բխեցնել նույն աղբյուրից, որտեղ այդ եղանակն անվանված է երկու տարբերակով՝ “indicativus sive definitivus” («ցուցական կամ սահմանական») (Pr.VIII,421): Ընդամին, բացառված չէ, որ եղանակների հատկանիշները ևս ընտրովի քաղված լինեն լատիներեն տեքստից. այսպես՝ Քոնեցին ցուցականը բնորոշել է դեմք, թիվ, ժամանակ նշելու կարողությամբ, որոնք մասամբ են հատուկ մյուս եղանակներին և խորթ են անորոշին. «Իսկ աներևոյթն յայտնապէս ոչ ունի զդէմ, զժամանակ, զթիւ» (Հ.Ք.178), այսինքն՝ եղանակները տարբերել է՝ ըստ այդ հատ-

¹⁵ «Հոլովական» տերմինի խոնարհման իմաստը վկայված է նաև ունիթորական մեկ այլ աղբյուրի մեջ. Բարդուղիմեոս Մարաղացու «Հաւաքումն համառօտ և յոյժ օգտակար ի դիպէթիկէն» ձեռագրի ֆեռականական հատվածներում «բայ» է անվանվում սահմանականի ներկա ժամանակը՝ որպես սկզբնական ձև, սրա մյուս ժամանակները և «այլ ամենայն Դ. խոնարհումն» ոչ են բայ, այլ հոլով բայից», ըստ այդմ՝ բայի ելակետը՝ ներկան, ընկալված է իբրև անփոփոխ ձև, իսկ մնացածը փոփոխված, հոլովական ձևեր (տե՛ս ՄՄ 69, ք. 276բ):

կանիշների ընդգրկվածություն: Լատիներեն երկում նույն այս սկզբունքով մեկնվել է եղանակների հերթագայությունը. սահմանականի առաջադիր լինելը բացատրված է դրա հատկանիշների լրիվությամբ. "...quia perfectus est in omnibus tam personis quam temporibus" (Pr.VIII,421) (թրգմ.՝ «...որովհետև ամբողջական է ինչպես բոլոր դեմքերում, այնպես էլ ժամանակներում»), իսկ անորոշի վերջադիր լինելը՝ դեմք և թիվ շունենալով. "Infinitivus est, qui et personis et numeris deficit" (Pr.VIII,425) (թրգմ.՝ «Անորոշն այն է, որ զուրկ է և՛ դեմքերից, և՛ թվերից»): Սակայն հայ մեկնողական գրականության մեջ եղել են հիշված սկզբունքով եղանակներ զանազանելու ավելի վաղ փորձեր, ինչպես՝ Հովհաննես Ծործորեցու և Եսայի Նչեցու գրեթե նույնական սահմանումներում¹⁶, ուստի հնարավոր է նաև, որ Քոնեցին զուգահեռաբար կամ բացառապես օգտված լինի այդ աղբյուրներից:

Լ. Խաչիկյանը, հղում անելով Ա. Չուգինովին¹⁷, գրում է, թե "gerundium" և "supinum" տերմինները սկսել են շրջանառվել XIII դարում՝ Պրիսցիանուսի մեկնիչ Պետրոս Հելիասի (Petrus Helias) կողմից, և Քոնեցին թերևս նրա աշխատության միջոցով է ծանոթացել Պրիսցիանուսի երկին¹⁸: Սակայն մեջբերված տվյալը հավաստի չէ. Պրիսցիանուսը ոչ միայն ծանոթ է եղել "gerundium" տերմինին, այլև, ըստ Վ. Վեյսենբորնի, քանիցս հիշատակել է այն¹⁹, օր.՝ "Gerundia quoque vel participialia, cum participiorum vel nominum videantur habere casus obliquos nec tempora significant" (Pr.VIII,409) (թրգմ.՝ «Նաև գերունդիումներ կամ դերբայականներ, քանի որ, թվում է, ունեն դերբայների կամ անունների թեք հոլովներ և ցույց չեն տալիս ժամանակներ»): Լատին քերականը գործածել է նաև "supinum" տերմինը, որը նույնպես, նույն հեղինակի վկայությամբ, նրա երկում հաճախագեպ է²⁰, օր.՝ "Supina vero nominantur, quia a passivis participiis, quae quidem supina nominaverunt, nascuntur" (Pr.VIII,412) (թրգմ.՝ «Իսկ կոչվում են սուպինումներ, որովհետև ծագում են կրավորական դերբայներից, որոնք ևս կոչել են սուպինումներ»):

¹⁶ Հմմտ. **Յովհաննես Քոնեցի**, նշվ. աշխ., ներածություն, էջ 79-80, **Եսայի Նչեցի**, նշվ. աշխ. էջ 129:

¹⁷ "Названия gerundia, gerundiva, а также supina вводятся лишь со времени Петра Гелия и становятся общеупотребительными в XIII веке...", **А. Чудинов**, *Очерки из истории языкознания. Развитие грамматических теорий в средние века*, Воронеж, 1871, с. 47. նույն կարծիքն է հայտնում նաև Ս. Ավագյանը, տե՛ս **Յովհաննես Քոնեցի**, նշվ. աշխ., ներածություն, էջ 83:

¹⁸ Տե՛ս **Յովհաննես Քոնեցի**, նշվ. աշխ., ներածություն, էջ 47-48:

¹⁹ **Wilhelm Weissenborn**, *De gerundio et gerundive latinae linguae commentatio*, Isenaci, 1844, p.8. Տե՛ս նաև՝ **John William Donaldson**, *The New Cratylus: Or, Contributions Towards a More Accurate Knowledge of the Greek Language*, London, 1839, էջ 502:

²⁰ Տե՛ս **Wilhelm Weissenborn**, նշվ. աշխ., էջ 3:

Ընդ որում այս տերմինները ճանաչել է նաև IV դարի քերական Դիոմեդեսը, որին հաճախ հիշատակել է Պրիսցիանուսը²¹: Ուստի Քոնեցու «չէրունդիական» և «սուփինական» (Հ.Ք.178) տերմինները կարող էին տառադարձված լինել Պրիսցիանուսի երկից, անշուշտ հավանական է նաև այլ աղբյուրի կամ աղբյուրների վարկածը: Չի բացառվում, որ գրավոր աղբյուրներից զատ՝ եղած լինեն նաև բանավոր ցուցումներ, ինչպես հայտնի է, Քոնայի հայ և լատին միաբանները թարգմանություններ կատարելիս համագործակցել են²², նույնը ենթադրելի է Քոնեցու քերականության պարագայում, որի հուշումը այդ տերմինների՝ Զ-ը, Բ-ի արտասանական հիմքով տառադարձությունն է:

Ներածության մեջ նշվում է, որ մակբայը սահմանելիս Քոնեցին հիմնականում հետևել է «Քերականական արվեստի» թարգմանությանը²³. Թեև մակբայի ըմբռնումը՝ որպես բայի վերագիր, ընդհանուր է հունատիպ և լատինատիպ քերականություններում և սահմանումների միջև կարելի է աղերս տեսնել, այդուհանդերձ ակնհայտ նմանությունները, ներառյալ մակադրական անունների հետ զուգահեռը և այն հաստատող օրինակները, վկայում են, որ Քոնեցու սահմանումը քաղված է Պրիսցիանուսի երկից, հիմա՝

«Մակբայ է մասն բանի անհոլովական, որո նշանակութիւնն յաւելեալ լինի բային, որպէս մակադրական անունանքն գոյացականացն, քանզի որպէս ասեմք խոհեմ մարդ, այսպէս և ասեմք, թէ խոհեմաբար առնէ» (Հ.Ք.181):

“Adverbium est pars orationis indeclinabilis, cuius significatio verbis adicitur, [hoc enim perfecit adverbium verbis additum,] quod adiectiva nomina [appellativis] nominibus, ut ‘prudens homo prudenter agit’ ” (Pr.XV,61) (թրգմ.՝ «Մակբայը չթեքվող խոսքի մաս է, որի նշանակությունը հավելվում է բային, քանի որ այս վերագիրը մակբայը լրացնում է բայերին, ինչպես որ ածականական անունները՝ հասարակ անուններին, ինչպես՝ խոհեմ մարդը խոհեմաբար է վարվում»):

Մակբայների տեսակները ևս, թեև համարված են ավելի հարազատ և դիպուկ²⁴, բառակազմական արժանիքներով հանդերձ ինքնատիպ չեն. «երդմնականք» (Հ.Ք.182, մյուսները՝ անդ) – “iurativa” (Pr.XV,85), «ըղձականք» – “optativa” (86), «կարծողականք» – “dubitativa” (86), «որպիսականք» – “qualitatis” (86), «ժամանակականք» – “temporalis” (81), «տեղականք» – “localis” (83), «հաստատականք» – “confirmativa” (85), «յորդորականք» – “hortativa” (86), «քանականք» – “quantitatis” (86), «ժողովականք» – “congregativa” (87), «որոշականք» – “discretiva” (87), «նմանականք» –

²¹ Տե՛ս անդ:

²² Տե՛ս **Յովնաննէս Քոնեցի**, նշվ. աշխ., ներածութիւն, էջ 30-31, 39:

²³ Տե՛ս անդ, էջ 94:

²⁴ Տե՛ս անդ, էջ 96:

“similitudinis” (87): *Սրանց մեծ մասը, հետագայում գործածվելով Կղեմես Գալանոսի և Հովհաննես Հոլովի կողմից*²⁵, կայունացել է լատինատիպ քերականության մեջ:

Ներածության հեղինակի մեկ այլ բնորոշում, թե Քոնեցին զգալի ինքնուրույնություն է ցուցաբերել շաղկապի որոշման և նկարագրության մեջ²⁶, փաստացի չի հաստատվում, և եթե, սահմանումն իսկապես «ուշագրավ է», ապա իբրև ինքնուրույն մեկնաբանություն լրացված թարգմանության օրինակ:

Հմմտ.՝ «Շաղկապ է մասն բանի անհոլովական, շաղկապական կամ տարալուծական այլոց մասանց բանին՝ ընդ որս նշանակէ, կարգաւորեալ զմիտս բանին, ցուցանելով զօրութիւն կամ զկարգ իրաց» (Հ.Ք.186):

“Coniunctio est pars orationis indeclinabilis, coniunctiva aliarum partium orationis, quibus consignificat, vim vel ordinationem demonstrans” (Pr.XVI,93) (թրգմ.՝ «Շաղկապը չթեքվող խոսքի մաս է, այլ խոսքի մասերի զոդիչ, որոնց հետ արտահայտում է լրացուցիչ իմաստ՝ ցույց տալով զօրություն կամ կարգ»):

Ինչպես նկատելի է, լատիներեն սահմանման կաղապարը և միտքը հիմնականում պահպանված են, ընդ որում՝ շարադասական, բառային, քերականական համարժեքությամբ, օր.՝ «ընդ որս նշանակէ»՝ “quibus consignificat” («ընդ» նախդիրը գործածվել է CON- նախածանցի իմաստն արտահայտելու համար), «ցուցանելով». “demonstrans” ևն, սակայն Քոնեցին շաղկապն օժտել է նաև տարալուծական հատկանիշով՝ ամբողջացնելով դրա երկակի՝ միավորական և տրոհական բնույթը. ինքնուրույն կարելի է համարել նաև դրա կապակցական արժեքի մասին նշումը:

Այնուհետև, լատիներեն տեքստի նմանությամբ, նախ տրված են սահմանման հատկանիշները, ապա դրանց բացատրությունները, մեկը՝ համառոտ, մյուսը՝ թարգմանաբար, հմմտ.՝

ա. «զօրութիւն, որպէս թէ ասել. այս անուն էր գրած և խոհեմ» (Հ.Ք.186),

“vim, quando simul esse res aliquas significant, ut et “pius et fortis fuit Aeneas” ” (Pr.XVI,93) (թրգմ.՝ «Զորություն, երբ միաժամանակ ցույց է տալիս մի քանի առարկաներ, ինչպես՝ էմեսար և՛ ողորմած էր, և՛ քաջ»),

բ. «զկարգն, յորժամ ցուցանէ զհետևումն իրացն» (Հ.Ք.186),

“ordinem, quando consequentiam aliquarum demonstrat rerum” (Pr.XVI,93) (թրգմ.՝ «Կարգը, երբ ցույց է տալիս մի քանի առարկաների հաջորդականությունը»):

²⁵ Տե՛ս Կղեմես Գալանոս, Քերական և տրամբանական ներածություն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ, Հռոմ, 1645, էջ 110-11, Յովհաննէս Կոստանդնուպոլսեցի, Զտութիւն հայկաբանութեան կամ քերականութիւն հայկական, Հռոմ, 1674, էջ 115-16:

²⁶ Տե՛ս Յովհաննէս Քոնեցի, նշվ. աշխ., ներածություն, էջ 101:

Շաղկապի մյուս հատկանիշները նույնպես նկարագրված են համառոտությամբ նույն սկզբունքով, հմմտ.՝

«Եւ շաղկապին պատահին Գ. (Յ), այսինքն կարողութիւն, ձեւք, կարգ» (Հ.Ք.186):

“Accidunt igitur conjunctioni figura et species, quam alii potestatem nominant, quae est in significatione coniunctionum, praeterea ordo” (Pr.XVI,93) (թրգմ.՝ «Այսպիսով, շաղկապին վերաբերում են ձևը և տեսակը, որ մյուսներն անվանում են կարողություն, որը շաղկապների նշանակության մեջ է, բացի այդ՝ կարգը»):

Շաղկապների խմբավորումը և տեսակների իմաստային-կիրառական նկարագրությունը ընդօրինակված են Պրիսցիանուսի երկից, նկատելի են միայն մասնակի տարբերություններ (հատկապես օրինակներում) և որոշ կրճատումներ, որոնք լատիներեն զուգահեռ օրինակներում նշել ենք անկյունավոր փակագծերում. հմմտ.՝

«Բաղհիւսական է, որ բաղհիւսէ զբանն և զիմացումն, հիբար և, այլ, նակ, արդ, ոչ, և ոչ» (Հ.Ք.187) – “Copulativa est, quae copulat tam verba, quam sensum, ut ‘et, que, ac, atque, quidem, quoque’ ” (Pr.XVI,93) (թրգմ.՝ «Բաղհիւսական է, որը կապակցում է ինչպես խոսքը, այնպես էլ միտքը, ինչպես և, և ուր, և նակ, և ապա, արդ, նույնպես»):

«Շարադրական է, որ նշանակէ զշարադրութիւն և զհետևումն իրին, հիկէն թէ, ապա թէ ոչ, թէպէտ» (անդ) – “Continuativae sunt, quae continuationem et consequentiam rerum significant, ut ‘si, sive, sin, seu’ ” (Pr.XVI,94) (թրգմ.՝ «Շարադրական են, որոնք ցույց են տալիս առարկաների շարունակականություն և հաջորդականություն, ինչպես եթե, կամ թե, իսկ թե, կամ եթե»):

«Ենթաշարադրական է, որ ցուցանէ զպատճառ շարադրութեանն, հիպէս զի, քանզի» (անդ) – “Subcontinuativae vero causam continuationis ostendunt, ut ‘quoniam, quia’ ” (անդ) (թրգմ.՝ «Իսկ ենթաշարադրականները բացահայտում են շարունակականության պատճառը, ինչպես քանի որ, որովհետև»):

«Շարայարադրական է, որ ստորադասական բանիցն շարադրի, հիզան եթէ, յորժամ, ընդ» (անդ) – “Adiunctivae sunt, quae verbis subiunctivus adiunguntur, ut ‘si, cum, ut, dum, quatenus’ ” (Pr.XVI,95) (թրգմ.՝ «Շարայարադրական են, որոնք միավորում են ստորադասական նախադասությունները, ինչպես եթե, երբ, որ, քանի դեռ, քանի որ»):

«Փաստաբանական է, որ զպատճառն արտայայտէ, որբար յաղագս այնորիկ, վասն այնորիկ, նմին իրի» (անդ) – “...causales sunt, quae causativa, [id est res ex causa antecedente evenientes,] significant, ut ‘doctus sum, nam legi’ ” (Pr.XVI,96) (թրգմ.՝ «Փաստաբանական են, որոնք ցույց են տա-

լիս պատճառականներ, այսինքն՝ նախորդած պատճառից բխած իրողություններ, ինչպես տեղյակ եմ, որովհետև կարդացել եմ»):

«Հաւաստական է, որ հաւաստէ զիրն, որպէս այոյ, հայ, հայնց» (անդ) – “*Approbativae sunt, quae approbant rem... ‘Equidem merui nec deprecor’*” (Pr.XVI,97) (թրգմ.՝ «Հավաստական են, որոնք հավաստում են առարկան, ... Իհարկե արժանի եմ, բայց չեմ աղերսում»):

«Տարալուծական է, որ թէպէտ յարահիւսէ զաստիճիւնսն, այլ տարալուծէ զհիմացուածսն, որզան կամ, և կամ, և կամ թէ» (անդ) – “*Disiunctivae sunt, quamvis dictiones coniungunt, sensum tamen disiunctum [et alteram quidem rem esse, alteram vero non esse significant], ut ‘ve, vel, aut’*” (անդ) (թրգմ.՝ «Տարալուծական են, որոնք թեև կապակցում են նախադասությունները, սակայն տարալուծելով միտքը՝ ցույց են տալիս, որ մի իրողությունը գոյություն ունի, իսկ մյուսը՝ ոչ, ինչպես կամ, կամ թե, այլապես»):

«Ենթատարալուծական է, որ ի ներքո տարալուծական ձայնի զերկուսեանն նշանակէ լինել, որպակ թէ արարեալ իցես և թէ ոչ» (անդ) – “*Subdisiunctivae sunt, quae voce disiunctivarum utrumque tamen esse significant, [vel simul, ut copulativae, vel discrete],... ‘Alexander sive Paris’ pro ‘Alexander, qui et Paris dicitur’*” (Pr.XVI,98) (թրգմ.՝ «Ենթատարալուծական են, որոնք տարալուծականների արտահայտությամբ ցույց են տալիս, որ երկուսն էլ գոյություն ունեն՝ կա՛մ միասնաբար, կա՛մ ինչպես բաղճյուսականները՝ առանձնաբար... Ալեքսանդր կամ Պարիս, փոխանակ՝ Ալեքսանդր, որը և Պարիս է կոչվում»):

«Ընտրողական է, որ ի յերկուց առաջ եղելոցն զմինն ընտրեսցէ, հիկէն առաւել քան» (անդ) – “[*Disertivae vel*] *electivae sunt, quando diversis propositis aliquid ex eis nos eligere [ostendimus], ut ‘dives esse volo quam pauper’*” (անդ) (թրգմ.՝ «Հանգամանական կամ ընտրողական են, երբ ցույց ենք տալիս, որ առաջադրված այդ եզրերից ընտրել ենք մեկը, ինչպես՝ ուզում եմ լինել հարուստ, քան չհավոր»):

«Դիմադրական է, որ նշանակէ զներհակ պատճառին, որզոն թէպէտ, սակայն, և թէպէտ, նա և թէ, զոնեա» (անդ) – “*Adversativae sunt, quae adversum convenienti significant, ut ‘tamen, quamquam, quamvis, etsi, etiamsi, saltem’*” (Pr.XVI,99) (թրգմ.՝ «Դիմադրական են, որոնք ցույց են տալիս զուզադրի ներհակը, ինչպես թեկուզ, թեև, եթե անգամ, թե ու, ծայրահեղ դեպքում»):

«Բաղբանական է, որ հաւաքէ զվերոասացեալսն բանականութեամբ, որզան ուրեմն, ապա ուրեմն, եթէ ոչ, ապա թէ ոչ» (անդ) – “*Collectivae [vel rationales] sunt ‘ergo, igitur, itaque’, [quando antepaenultima acuitur, ‘quin, alioquin, immo, utique, atqui’. hae enim] per illationem colligunt*

supra dictum, [hoc est ratione confirmant]” (Pr.XVI,100) (թրգմ.՝ «բաղբանական կամ դատողական են ուրեմն, ըստ այդմ, ուստի, երբ շեշտվում է վերջից երրորդը, որ չ... , ընդհակառակը, ամեն դեպքում, այնինչ, քանզի սրանք եզրահանգման միջոցով պարունակում են նախապես ասվածը, այսինքն՝ հաստատում են դատողությունը»):

«Տարակուսական է, որ նշանակէ գերկբայութիւն, որպակ եթէ, արդեօք, ապաքէն» (անդ) – “Dubitativae sunt, quae dubitationem significant, ut ‘an,’ ‘ne’ correpta, ‘necne’ ” (Pr.XVI,101) (թրգմ.՝ «Տարակուսական են, որոնք արտահայտում են երկբայություն, ինչպես միթե, արդյոք ամփոփիչ ձևերը, կամ ոչ»):

«Թարմատարք են, որք ի սակս շափո և կամ զարդու, առանց հարկի յարուցեալք լինին, որկէն իսկ, արդ, մակ, իբր, համայն» (անդ) – “Completivae sunt ‘vero, autem, quidem, equidem, quoque, enim, nam, namque’ [et fere quaecumque coniunctiones] ornatus causa vel metri nulla [significationis] necessitate ponuntur, [hoc nomine nuncupantur]” (Pr.XVI,102) (թրգմ.՝ «Թարմատար են հիրավի, իսկ, ահա, անշուշտ, նույնիսկ, իհարկէ, իսկապես, և իսկապես, և գրեթե ցանկացած շաղկապ, որ դրվում է պաճուճանքի կամ շափի համար՝ առանց իմաստի որևէ հարկավորության, կոչվում է այս անունով»):

Այս անվանումները, բացառությամբ մի քանիսի, որոնք ավանդված են Թրակացու երկի թարգմանությունից («փաստաբանական, բաղբանական, տարակուսական, թարմատար»), լատիներենի կաղապարով կամ օրինակով ստեղծված բառակազմական նորաբանություններ են:

Նախադրության կամ Քոնեցու տերմինով «նախդրի» սահմանումը նույնպես գրված է Պրիսցիանուսի հետևողությամբ, հմմտ.՝

«Նախդիր է մասն բանի ոչ հոլովական, որ նախադասի այլոց մասանց բանին յաւելմամբ կամ բաղադրութեամբ» (Հ.Ք.189):

“Est igitur praepositio pars orationis indeclinabilis, quae praeponitur aliis partibus vel appositione vel compositione” (Pr.XIV,24) (թրգմ.՝ «Ուստի նախադրությունը չթեքվող խոսքի մաս է, որը նախադրվում է այլ [խոսքի] մասերի՝ կամ առդրությամբ, կամ բաղադրությամբ»):

Հոդը, ինչպես նշված է ներածության մեջ, Պրիսցիանուսի երկի և նրա ուշ մեկնությունների հիմունքով ներկայացվել է միջարկության հատկանիշներով²⁷: Բուն սահմանումը՝ «Յաւդ է մասն բանի անհոլովական, նշանակելով զիւղձս մտաց անծանալթ ձայնիւ, և հետեին սմա մին, այսինքն նշանակութիւն» (Հ.Ք.190) թերևս քաղված է մի քանի աղբյուրներից, օր.՝ «անծանալթ ձայնը» հայտնի է նաև IV դարի քերական էլիոս Դոնատուսի հիշատակու-

²⁷ Տե՛ս անդ, էջ 107-109:

թյամբ, ըստ որի՝ ձայնարկությունները հստակ տարբերակելի չեն, քանի որ արտաբերվում են անծանոթ, այսինքն՝ անորոշ արտահայտված ձայնով. “...non sunt certi, quippe, cum et *abscondita voce* (ընդձուժ՝ *S.U.*), id est non plane expressa, proferantur” (մեջբերումն արված է Պրիսցիանուսի երկից՝ Pr.XV,91):

բ) «Յաղագս գիտութեան բաղադրելոց, այսինքն բանին» և «Յաղագս շարամանութեանց» մասերի լատինատիպ սահմանումները

Շարահյուսության հարցերը, որոնք նախկինում միայն ակնարկվել են կամ առհասարակ չեն դիտարկվել հայերենի քերականագիտության մեջ, առաջին անգամ համակարգված ներկայացրել է Քոնեցին²⁸: Այս շարադրանքը ևս մեծապես աղբյուրվում է լատիներեն տեքստերին. այդպիսի մի օրինակ է «բանի» սահմանումը, հմմտ.՝

«Բանն է պատշաճաւոր շարակարգութիւն ասութեանցն» (Հ.Ք.191):

“Oratio est ordinatio dictionum congrua” (Pr.II,53) (թրգմ.՝ «խոսք բառերի պատշաճ դասավորությունն է»):

«Ձևական շարամանությունների» հինգ տեսակները («փրօլէմսիս, սէլէմսիս, սիմթոզիս, գէօմայ, անթիթոզիս», Հ.Ք.206), ըստ Ս. Ավագյանի, Քոնեցին նկարագրել է՝ հետևելով Պրիսցիանուսին, միայն թե «բազմաթիվ տեսակներից» ընտրել է «առավել կարևոր հինգը»²⁹, ըստ Լ. Խաչիկյանի՝ Պրիսցիանուսը «շարամանության կառուցման վեց ձևեր է ճանաչում, որոնցից առաջինը Հովհ. Քոնեցու կողմից չի նշված, իսկ մյուս հինգը՝ բերված է նույնությամբ»³⁰: Այդ «անտեսված» ձևը՝ հուն.՝ *ἀλλοιότης*, լատ.՝ “*alloetheta*”³¹, իրականում, առանձին տեսակ չէ, հասկացության ընդհանուր անվանումն է, որը Պրիսցիանուսը նշում է իբրև “*figura*”-ի (դարձույթ) հունարեն գուգահեռ. “*Illud tamen sciendum, quod per figuram, quam Graeci ἀλλοιότητα vocant, id est variationem...*” (Pr.XVII,183) (թրգմ.՝ «Սակայն պետք է իմանալ այն, որ դարձույթի միջոցով, որը հույները կոչում են *ἀλλοιότητα*, այսինքն՝ փոփոխություն...»), ապա թվարկում է դրանց հինգ տեսակների հունարեն անվանումները՝ կից համիմաստ ձևերով. “*πρόληψις. praecipio, σύλληψις. conceptio, ζεύγμα. adiunctio, συνέμπτωσις. coincidentia, άντιπτωσις. procidentia*” (Pr.XVII,183-84). ուրեմն Քոնեցու և Պրիսցիանուսի տեքստերում նշված է ձևական շարամանության նույնքան տեսակ: Սակայն կասկածելի է աղբյուրի հավաստիությունը. Քոնեցու թվարկած տեսակներից մի քանիսը լիովին չեն արտացոլում Պրիսցիանուսի կիրառած հունարեն անվանումների հնչյունական

²⁸ Տե՛ս անդ, էջ 139:

²⁹ Անդ, էջ 127:

³⁰ Տե՛ս անդ, էջ 206-07:

³¹ Տե՛ս անդ:

կազմը, հատկապես ուշագրավ է «փրօլէմսիս»-ի տառադարձումը, որը շեղվում է *πρόληψις*-ից և համընկնում է “prolemsis”-ին, իսկ սա լատինատառ վկայված է հետագա մեկնություններում, օրինակ, Պրիսցիանուսի նշանավոր մեկնիչ Պետրոս Հելիասի երկում³². միջձայնավորային S-զ տառադարձումը («antitosis – անթիթոզիս») ևս հուշում է, որ սկզբնաձևը եղել է լատինատառ:

Համընկնում են նաև «փրօլէմսիս»-ի առաջադիր բառի հոլովական զանազանությունները նշող որոշ օրինակներ.

ուղղական՝ «Արծիւքն թռեան, այս յարևելից և այն յարևմտից» (Հ.Ք.207) – “Aquilae devolaverunt, haec ab oriente, ille ab occidente” (Pr.XVII, 125) (թրգմ.՝ «Արծիվները թռան, սա՛ արևելքից, նա՛ արևմուտքից»),

սեռական՝ «Արծուոց թռուցելոցն՝ միոյն յարևելից և միւսոյն յարևմտից» (Հ.Ք.207) – “Aquilarum altera devolavit ab oriente, altera ab occidente” (Pr.XVII,125-26) (թրգմ.՝ «Արծիվներից մեկը թռավ արևելքից, մյուսը՝ արևմուտքից»), սեռականով կառույցի թարգմանությունը՝ «արծուոց թռուցելոցն», բառացի չէ, և կարծես հունարենի բացարձակ սեռականի պատճենում լինի³³,

հայցական՝ «Զարծիւս թռուցեալս զմինն յղացեալ յարևելս և զմիւսն յարևմուտք» (Հ.Ք.207) – “Aquilas volantes, hanc oriens, illam misit occidens” (Pr.XVII,126) (թրգմ.՝ «Ուղարկեց թռչող արծիվներին՝ սրան արևելք, նրան՝ արևմուտք»), այս կապակցությունը ևս հնարավոր չէ քերականորեն ճիշտ թարգմանել, ուստի դրա փորձը հանգեցրել է շարահյուսական օտարաբանության,

տրական, որ մասամբ է համընկնում. «Ի յարծիւս թռուցեալս ի մինն հայիմ ես և միւսն դու» (Հ.Ք.207). “Aquilis volantibus, huic oriens, illi relinquitur occidens” (Pr.XVII,126) (թրգմ.՝ «Երբ արծիվները թռչում են, սա թողնում է արևելքը, նա՛ արևմուտքը՝, բառացի՝ «Թռչող արծիվների պարագայում՝ սրան թողնվում է արևելքը, նրան՝ արևմուտքը»), կառույցի քերականական ձևավորումը խորթ է հայերենին, և ըստ երևույթին, Քոնեցին փոխել է բայը, որպեսզի այլ խնդրառություն կարողանա արտացոլել կառույցի ներքին հարաբերությունը:

Այդուհանդերձ, մի քանի հուշումներ թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Քոնեցին «շարամանությունը» նկարագրելիս ձեռքի տակ չի ունեցել լատին քերականի շարահյուսության ուսմունքը՝ “Priscianus minor” («Փոքր Պրիսցիանուս») կոչվող XVII և XVIII գրքերը, կամ գուցե ծանոթ է եղել դրանց, բայց առավելապես նյութ է քաղել Պրիսցիանուսի մեկնիչներից: Այսպես, եթե

³² Տե՛ս Charles Thurot, *Extraits de divers manuscrits Latins pour servir a l'histoire des doctrines grammaticales au moyen age*, Paris, 1869, էջ 235:

³³ Տե՛ս Գոհար Մուրադյան, *Հունարանությունները դասական հայերենում*, Երևան, 2010, էջ 170-77:

«Յաղագս պարզ գիտութեանց» բաժնում բազմաթիվ հատվածներ ընդօրինակված են Պրիսցիանուսի երկի առաջին մասից (“Priscianus major” – «Մեծ Պրիսցիանուս»՝ I-XVI գլուխներ), ապա շարահյուսության բաժնում նկատված համընկնումները խիստ սակավ են և, ինչպես ցույց տրվեց, «բանի» սահմանումը նույնանում է “Priscianus major”-ի ձևակերպմանը (Pr. II, 53), իսկ ձևական շարամանության տեսակները տառադարձումով քաղված են այլ աղբյուրից՝ հավանաբար Պետրոս Հելիասի աշխատությունից: Ինչ վերաբերում է «փորլէմսիսի» հոլովելի անդամի օրինակներին, ապա դրանք վկայվել են նաև Պրիսցիանուսի ուշ մեկնություններում³⁴, հետևաբար կարող էին ներմուծված լինել միջնորդ տեքստից:

Մի հանգամանք ևս. Քոնեցին, ձևաբանությունը նկարագրելիս ակնհայտորեն օգտվելով Պրիսցիանուսից, առհասարակ չի հիշատակել նրա անունը, մինչդեռ շարահյուսության մեջ, երբ ինչպես ասվեց, համընկնումները հազվադեպ են, նշել է՝ «վասն զի ասէ Պրիսիանոս» (Հ.Ք. 191), «որպէս ասէ Պրիսիանոս» (Հ.Ք. 209): Սա հղման սովորական ձև է, որ զանազան տարբերակներով բազմիցս գործածվել է մեկնողական գրականության մեջ (“ut dicit..., ostendit..., ponit..., innuit..., ait..., asserit..., describit Priscianus”³⁵ ևն, «ինչպես նշում է..., ցույց է տալիս..., հաստատում է..., ընդգծում է..., ասում է..., ճանաչում է..., նկարագրում է Պրիսցիանուսը»), և եթե Քոնեցին համառոտել է բազում տեքստեր, ինչպես նշում է հիշատակարանում, ապա կարելի է կարծել, որ ինքնուրույն չի հղել Պրիսցիանուսին, այլ օգտվելով նրա մեկնիչներից՝ մեջբերմամբ հանդերձ անփոփոխ ներմուծել է անվանական հիշատակությունները: Դա է վկայվում XIII դարի քերական Սպոնցիուսի (Sponcius Provincialis) “Summa de constructione” աշխատությունից քաղված հետևյալ օրինակը. “Relatio est, ut ait Priscianus (այս և հաջորդ ընդգծումը՝ S.U.), antelate rei repetitio”³⁶ (թրգմ.՝ «Վերբերականությունը, ինչպես ասում է Պրիսցիանուսը, նախադաս առարկայի կրկնությունն է»), որը այլ շարահաստից կրկնել է Քոնեցին. «Արդ վերբերականութիւն է նախասացեալ իրին վերստին յիշեցումն, որպէս ասէ Պրիսիանոս» (Հ.Ք. 209): Ուրեմն այս դեպքում Քոնեցին ոչ թե «հանվանե» հիշել է Պրիսցիանուսին՝ «մեջբերելով և հաստատելով լատին քերականի ասույթները»³⁷, այլ փոխադրել է այն հատվածը, ուր «հանվանե» հիշված է Պրիսցիանուսը:

Քոնեցու և Սպոնցիուսի աշխատությունների միջտեքստային նմանություններն ընդգրկում են ծավալուն հատված. հաջորդող շարադրանքը ևս՝ վերբե-

³⁴ Տե՛ս Charles Thurot, նշվ. աշխ. էջ 260, 267:

³⁵ Տե՛ս անդ. էջ 8, 22, 151, 155, 211, 275, 357 ևն:

³⁶ Տե՛ս անդ. էջ 357:

³⁷ Տե՛ս Յովհաննես Քոնեցի, նշվ. աշխ., ներածություն, էջ 47, 140:

րական կապակցություն (= հարաբերական բառով կազմված կապակցություն, արդի ըմբռնմամբ՝ ստորադասական նախադասություն) պակասական և ոչ պակասական տեսակների զանազանումը, դրանց սահմանումները, օրինակները, «որ»-ի հոլովելի լինելը, ըստ երևույթին, թարգմանված է նույն աղբյուրից, հմմտ.՝

«Իսկ վերբերականացն ումն է պակասական և ումն ոչ պակասական: Պակասական է այն, ի յոր դնի վերբերականն առանց նախադասութեանց, հիբար այն, որ կու ընթեռնու, կու տրամաբանէ. զի այն և որն է վերբերական և ոչ ունի նախադասեալ: Ոչ պակասական է այն, ի յոր դնի վերբերականն և նախադասեալն, հիկէն մարդն, որ կու ընթեռնու, կու տրամաբանէ: Եւ գիտելի է, զի վերբերականս այս՝ որ, կարէ դնիլ ընդ ամենայն անգմունս իւր, առանց նախադասելոյն...» (անդ), հմմտ.

“Relationum alia est ecleptica, et alia non ecleptica. Ecleptica est illa quando relativum ponitur per defectum antecedentis, ut *qui legit disputat*. Non ecleptica est, quando relativum et antecedens ponuntur in locutione, ut *homo, qui legit, disputat*. Et notandum quod hoc relativum *qui* potest poni per omnes suos casus per defectum antecedentis” (անդ) (Թրգմ.՝ «Վերբերականներից մեկը պակասական է, մյուսը՝ ոչ պակասական: Պակասականն այն է, երբ վերբերականը գրվում է՝ առանց նախադասի, ինչպես ով կարդում է, նա տրամաբանում է: Ոչ պակասականն այն է, երբ վերբերականները և նախադասները գրվում են խոսքի մեջ, ինչպես մարդը, որ կարդում է, տրամաբանում է: Եվ պետք է նշել, որ այս որ վերբերականը կարող է գրվել իր բոլոր հոլովներով՝ առանց նախադասի»):

Ապա բացատրված են վերբերականի և նրան առնչակից բառի հարաբերության որոշ առանձնահատկություններ.

ա. վերբերականի հոլովով ենթադրելի է առնչակցի հոլովը. “Item obliquus non potest subintelligi, nisi relativum ponatur in consimili casu, ut *misereor cuius misereris*, subintelligitur *illius*” (Թրգմ.՝ «Եվ նաև՝ թեքումը չի կարող ենթադրվել, եթե վերբերականը չգրվի համանման հոլովով, ինչպես կարեկցում եմ, ում կարեկցում ես, ենթադրվում է՝ նրան»): Քոնեցին ևս, թեև ձևակերպման մասնակի տարբերությամբ, նկատի է առել առնչակից բառի հոլովական կախումը վերբերականից. «Դարձեալ նախասացեալ անգմունքն ոչ պարտին դնիլ ի շարամանութիւնն առանց նախադասութեանն, եթէ ոչ դնիցի վերբերականն ի համանման անգումն, հիբար որ, ում, եմ ես, ի յոր կու հայիմ, կու հայի յիս, զոր կու տեսանեմ, կու տեսանեն, ի յորմէ եմ ես» (Հ.Ք.209-10),

բ. որակական վերբերականը կարող է գործածվել միայնակ՝ առանց առնչակից բառի. “Item relativa proprietatis semper ponuntur per defectum sui similis, ut *qualis legit, disputat*, subintelligitur *talis*» (թրգմ.՝ «Եվ նաև՝

հատկանշային վերբերականները հաճախ դրվում են առանց իրենց համար-
ժեքի, ինչպես ինչպես կարդում է, տրամաբանում է, ենթադրվում է՝ այնպես
("ponuntur"-ի փոխարեն տրված է «կարէ դնիլ») (= "potest poni"),
"semper"-ը անտեսված է), թերևս ինքնուրույն է օրինակի ձևակերպումը.
«Դարձեալ յատկական վերաբերականն կարէ դնիլ առանց համանմանին իւրո,
հիգան որպէս է հայրն, և որդին իմացեալ լինի, թէ այնպիսին է որդին, որպէս
հայրն» (Հ.Ք.210):

Նույնանում են նաև վերբերականի տեսակների անվանումները, միայն թե
տարբեր է նյութի մատուցման եղանակը. Քոնեցին տեսակն ու սահմանումը
տալիս է մեկ պարբերությամբ, լատիներեն տեքստում նախ թվարկվում են
տեսակները, ապա սահմանումները. «Դարձեալ վերբերականացն ոմն է ուղղա-
կի և ոմն անուղղակի, ...ոմն է ներքին և ոմն արտաքին, ...ոմն է արտաքս
առեալ, և ոմն ի ներքս առեալ, և ոմն համր³⁸, ...ոմն է անձնական և ոմն պարզ»
(անդ) – "Item relationum alia directa, alia indirecta; alia intrinseca, alia
extrinseca; alia intrasumpta, alia extrasumpta; alia mutua; alia simplex et
alia personalis" (անդ) (թրգմ.՝ «եվ նաև՝ վերբերականներից մեկը ուղղակի է,
մյուսը՝ անուղղակի, մեկը՝ ներքին, մյուսը՝ արտաքին, մեկը՝ արտառյալ,
մյուսը՝ ներառյալ, մեկն է ընդհանուր, մեկը՝ պարզ, մյուսը՝ անձնական»):

ա. Ուղղակի և անուղղակի տեսակները օրինակներով հանդերձ (բացա-
ռությամբ՝ «կու ընթանա» – "legit") ամբողջովին համընկնում են լատիներեն
սահմանմանը, հմմտ.՝

«Ուղղակին է, որ լինի համանման անգամամբ, հիպէս մարդ կու ընթեռնու,
կու տրամաբանէ: Անուղղակի է, որ լինի աննման անգամամբն, հիկէն մարդ կու
ընթանա, գոր կու տեսանեմ» (Հ.Ք.210):

"Directa est illa quae fit per similes casus, ut homo legit, qui
disputat. Indirecta est illa quae fit per dissimiles casus, ut homo legit,
quem video" (անդ) (թրգմ.՝ «Ուղղակին այն է, որ կազմվում է նույն հոլով-
ներով, ինչպես մարդը, որ տրամաբանում, կարդում է: Անուղղակին այն է, որ
կազմվում է այլ հոլովներով, ինչպես մարդը կարդում է, որին տեսնում եմ»):

բ. Ներքին վերբերականի սահմանումը թարգմանված է, օրինակները ևս՝
բացատրական որոշ հավելումներով, արտաքին տեսակը, թերևս, մեկնաբան-
ված է ինքնուրույն կամ այլ աղբյուրի օրինակով, հմմտ.՝

«Ներքին վերբերական է այն, որ ի ներքս փակէ զինքն զնախադասեալն և
զվերաբերականն, որպէս այս՝ նոյն է, այսինքն է մարդն, որ կու ընթեռնու,

³⁸ Հովն. Քոնեցին այս տեսակը սխալմամբ է թարգմանել «համր» նկատի առնելով
"mutus"-ը, մինչդեռ լատ. աղբյուրում "mutuus" է («երկկողմանի» կամ «ընդհանուր»):
այս իմաստը հաստատվում է նաև օրինակներով. «այն, որ կու ընթեռնու, կու տրամա-
բանէ», "ille, qui legit, disputat", որոնք տրված են ստորև՝ սահմանման մեջ:

քանզի ասելով նույն է, իմացեալ լինի նախադասեալն, այսինքն մարդն և վերբերականն, այսինքն որն. նոյնպէս և որն ի յինքն փակէ ի ներս զնախադասեալն: Իսկ վերբերական արտաքին է, որ ոչ ի ներքս փակէ յինքն նախադասեալն, որպէս այլն և միւսն» (անդ):

“*Intrinseca est illa, quae implicat in se antecedens et relativum, ut idem legit et disputat, id est aliquis legit et idem disputat. Omnes aliae sunt extrinsecae, ut P. legit, qui disputat*» (անդ) (Թրգմ.՝ «Ներքինն է այն, որ ամփոփում է իր մեջ նախադասը և վերբերականը, ինչպես՝ նույն անձը կարդում և տրամաբանում է, այսինքն՝ մեկը կարդում է, և նույն անձը տրամաբանում է: Մյուս բոլորն արտաքին են, ինչպես՝ Պ.-ն կարդում է [մեկին], ով տրամաբանում է»):

գ. Արտառչյալ և ներառչյալ տեսակների սահմանումները ևս, կառուցվածքի և օրինակների որոշ տարբերութեամբ, հանգում են նույն աղբյուրին, հմմտ.՝

«Արտաքս առեալն է, յորժամ նախադասեալն դնի ի միում պարզ բանի և վերբերականն ի միուսումն, որբար Սոկրատէս կու ընթեռնու և ինքն կու տրամաբանէ: Ի ներքս առեալն է, յորժամ նախադասեալն և վերբերականն դնի ի միում պարզ բանի, որզան Սոկրատէս կու սիրէ զինքն» (անդ):

“*Intrasmpta est illa, quando relativum et antecedens ponuntur in una simplici oratione, ut Socrates diligit se. Extrasmpta est illa, quando antecedens ponitur in una simplici oratione et relativum in alia, ut homo legit, qui disputat*” (անդ) (Թրգմ.՝ «Ներառչյալն այն է, երբ վերբերականը և նախադասը դրվում են մեկ պարզ նախադասութեան մեջ, ինչպես՝ Սոկրատէսը սիրում է իրեն: Արտառչյալն այն է, երբ նախադասը դրվում է մեկ պարզ նախադասութեան մեջ և վերբերականը՝ մեկ այլ, ինչպես՝ մարդը, որ տրամաբանում է, կարդում է»):

դ. Լատինատիպ է նաև «համր» անվանված տեսակը, հմմտ.՝

«Իսկ համրն է, յորժամ մի վերբերականն վերաբերի առ միւսն, որպակ այն, որ կու ընթեռնու, կու տրամաբանէ» (անդ):

“*Mutua relatio est illa, quando unum relativum tenetur alteri relativo, ut ille qui legit, disputat*” (անդ) (Թրգմ.՝ «Ընդհանուր վերբերականությունն այն է, երբ մեկ վերբերականն ամփոփում է մեկ այլ վերբերական, ինչպես նա, ով կարդում է, տրամաբանում է»):

ե. Անձնականը և պարզի տեսակներից մեկը նույնպես նման են լատիներեն տեքստի սահմանումներին: Ընդ որում՝ անձնականի ձևակերպումը որոշակիորեն հստակեցված է, իսկ պարզի օրինակը, հավանաբար ճիշտ չընկալվելով, կառուցվածքով նույնացած է նախորդ օրինակին: հմմտ.՝

«Անձնական է, յորժամ նախադասեալն և վերբերականն ենթադրին վասն նոյնին, որզոն մարդ, որ կու ընթեռնու, կու գրէ: Պարզ է... յորժամ նախադա-

սեալն ենթադրէ վասն միո և վերբերականն վասն այլո, որգունակ կիմն, որ դատապարտեաց, փրկեաց» (Հ.Ք.210-11),

“Personalis relatio est, quando antecedens supponit pro uno appellativo et relativum pro eodem, ut *P. legit, qui disputat*. Simplex est, quando antecedens supponit pro uno appellativo et relativum pro alio, ut in theologia *mulier quae damnavit, salvavit*” (անդ, 358) (Թրգմ.՝ «Անձնական վերբերականություն է, երբ նախադասը դրվում է (բառացի՝ դնում է) մեկ անվան փոխարեն և վերբերականը՝ նույնի, ինչպես՝ Պ.-ն, որ տրամաբանում է, կարդում է: Պարզ է, երբ նախադասը դրվում է (բառացի՝ դնում է) մեկ անվան փոխարեն և վերբերականը՝ մեկ ուրիշ, ինչպես աստվածաբանության մեջ՝ ինչը որ կիմը դատապարտեց, փրկեց»):

Ամփոփենք. Քրնեցու քննված տեքստը թարգմանված է կամ համառոտագրված Պրիսցիանուսի և նրա մեկնիչների երկերից, նկատված ինքնուրույնությունը հիմնականում ոճական է, հեղինակային հավելումները սակավ են և էականորեն չեն լրացնում երկը: Սակայն այս խնդրական ինքնուրույնությամբ հանդերձ, Հովհաննես Քրնեցին քերականության նորոգիչ է, քանի որ լատիներենից արված առատ քաղվածքով հարստացրել է հունաբան ավանդույթը և ձևակերպելով շարահյուսության ուսմունքը՝ հայերենի քերականությունը օժտել է նոր բովանդակությամբ:

TIGRAN SIRUNYAN

THE LATIN ARCHETYPES OF THE DEFINITIONS IN THE GRAMMATICAL WORK OF HOVHANNES KRNETSI

Keywords: Latinizing grammar, Latin archetypes, Grecisms, Priscian's commentators, Peter Helias, Sponcius, syntax, interpretative literature, neologism, grammatical calk.

Some of Hovhannes Krnetsi's grammatical definitions, which significantly differ from the approach inherited from the Hellenizing grammars (the Armenian version of Dionysius Thrax and its Armenian commentaries), were formerly presented as authorial commentary. Our study revealed that the originality attributed to Krnetsi has been exaggerated; the examined sections are literal translations or paraphrases from the *Institutiones Grammaticae* of the Latin grammarian Priscian. Additions by the author are rare and non-essential. Some passages can be traced back to other Latin and Armenian sources. The parallels drawn with the Latin text allow us to specify the terms calked from Latin and offer some corrections to the text of the critical edition.

ТИГРАН СИРУНЯН
ЛАТИНСКИЕ ПРОТОТИПЫ ОПРЕДЕЛЕНИЙ В
ГРАММАТИЧЕСКОМ ТРУДЕ ОВАННЕСА КРНЕЦИ

Ключевые слова: Латинофильская грамматика, латинские прототипы, грецизмы, синтаксис, толкователи Присциана, Петр Гелий, Спонций, толковательная литература, неологизмы, грамматическая калька.

Ряд грамматических определений Ованнеса Крнеци существенно отличается от подходов, унаследованных от грекофильских грамматик (перевода Дионисия Фракийского и его армянских комментаторов). В предисловии к изданию текста они интерпретированы как самостоятельные комментарии. В настоящем исследовании показано, что приписываемая автору грамматики самостоятельность преувеличена: упомянутые определения являются дословными переводами или пересказами выдержек из труда *Institutiones grammaticae* латинского грамматика Присциана. Авторские вкрапления малочисленны и не представляют собой существенного дополнения к сочинению. В некоторых случаях возможно указать на другие латинские и армянские источники. Латинские параллели позволяют определить термины, скалькированные с латинского, а также предложить ряд исправлений в тексте критического издания памятника.